

Εισαγωγή

Ο Χέγκελ είναι ένας από τους φιλοσόφους της νεότερης φιλοσοφίας που τα έργα τους έχουν αποτελέσει αντικείμενο διαφορετικών και συχνά αντιτιθέμενων ερμηνευτικών προσεγγίσεων. Ένας από τους λόγους για τις πολλαπλές ερμηνείες που έχουν δεχτεί τα κείμενα του Χέγκελ είναι το γεγονός ότι οι φιλοσοφικές του απόψεις υπήρξαν αποτέλεσμα πολλών ζυμώσεων και επιρροών από διαφορετικές εποχές της φιλοσοφίας. Ιδιαίτερα κατά τα πρώτα χρόνια των φιλοσοφικών του περιηγήσεων και μέχρι και τη λεγόμενη περίοδο της Ιένας, επιστέγασμα της οποίας είναι η συγγραφή της *Φαινομενολογίας του πνεύματος* (1807), οι επιρροές που δέχθηκε ήταν πολύπλευρες και πολύ διαφορετικές: από τον Πλάτωνα, τον Αριστοτέλη, τους Σκεπτικούς και τους Ελεάτες, που υπήρξαν γι' αυτόν πηγή έμπνευσης σε όλη τη διάρκεια της ανάπτυξης των φιλοσοφικών του θεωρήσεων,¹ μέχρι τον Χαίλντερλιν (Hölderlin) και τον Σέλλινγκ (Schelling), με τους οποίους γνωρίστηκε στα χρόνια των σπουδών του και διατήρησε φιλική σχέση ακόμα και μετά την αποχώρησή του από το Τύμπιγκεν, στα τέλη του 1793.² Μεγάλη υπήρξε επίσης η επίδραση που δέχ-

1. Βλ. ενδεικτικά: Jesse Glenn Gray, *Hegel and Greek Thought*, Harper & Row: Νέα Υόρκη 1968· Klaus Düsing, *Hegel und die Geschichte der Philosophie: Ontologie und Dialektik in Antike und Neuzeit*, Wissenschaftliche Buchgesellschaft: Ντάρμστατ 1983· Michael Forster, *Hegel and Skepticism*, Harvard University Press: Κέμπριτζ/Λονδίνο 1989.

2. Παρά το γεγονός ότι οι μαρτυρίες τις οποίες έχουμε από την εποχή των

θηκε από τον Καντ και τον Φίχτε (Fichte), τη φιλοσοφία των οποίων μελέτησε λεπτομερώς και από την οποία εμπνεύστηκε προκειμένου να κάνει τα πρώτα του φιλοσοφικά βήματα και να ολοκληρώσει την πρότασή του.³ Παραπέρα, επηρεάστηκε από τον Ρουσσώ (Rousseau) και τα ιδεώδη της Γαλλικής Επανάστασης,⁴ ενώ επιδράσεις από τη Βίβλο και τις διδαχές του Χριστιανισμού, οι οποίες αποτέλεσαν μέρος της μόρφωσης που έλαβε από πολύ νεαρή ηλικία μέχρι και στις σπουδές του, είναι επίσης εμφανείς στο έργο του.⁵ Όλες αυτές οι

σπουδών του Χέγκελ στο Τύμπινγκεν δεν μας δίνουν αρκετές πληροφορίες για τη σχέση των τριών ανδρών, η αλληλογραφία που είχαν αμέσως μετά το πέρας των σπουδών τους είναι μια ισχυρή ένδειξη για τη φιλία που ανέπτυξαν μεταξύ τους (βλ. Georg Wilhelm Friedrich Hegel, *Briefe von und an Hegel*, επιμ. J. Hoffmeister, τόμ. I, Meiner Verlag: Αμβούργο 1952· κυρίως την περίοδο από 1793 μέχρι 1796, ό.π., σ. 9-45). Επίσης βλ. Dieter Henrich *Hegel im Kontext*, Suhrkamp: Φρανκφούρτη 1981· Klaus Düsing, «Spekulation und Reflexion. Zur Zusammenarbeit Schellings und Hegels in Jena», *Hegel-Studien* 5 (1969), σ. 95-128· Panajotis Kondylis, *Die Entstehung der Dialektik: Eine Analyse der geistigen Entwicklung von Hölderlin, Schelling und Hegel bis 1802*, Klett-Cotta: Στουτγάρδη 1979.

3. Βλ. Ingtraud Görland, *Die Kantkritik des jungen Hegel*, Vittorio Klostermann: Φρανκφούρτη 1999· Martin Bondeli, *Der Kantianismus des jungen Hegel*, Meiner Verlag: Αμβούργο 1997· Dieter Henrich, *Selbstverhältnisse. Gedanken und Auslegungen zu den Grundlagen der klassischen deutschen Philosophie*, Philipp Reclam jun.: Στουτγάρδη 1993· Ludwig Siep, *Hegels Fichtekritik und die Wissenschaftslehre von 1804*, Karl Alber: Φράμπουργκ/Μόναχο 1969.

4. Βλ. ενδεικτικά: Joachim Ritter, *Ο Έγγελος και η Γαλλική Επανάσταση*, πρόλ., μτφρ. Γ. Φαράκλας, Εκδόσεις Εστία: Αθήνα 1999· Hans Friedrich Fulda, Rolf-Peter Horstmann (επιμ.), *Rousseau, die Revolution und der junge Hegel*, Klett-Cotta: Στουτγάρδη 1991· Dieter Henrich, *Hegel im Kontext*, ό.π., σ. 44-47.

5. Βλ. ενδεικτικά: Martin Brecht, Jörg Sandberger, «Hegels Begegnung mit der Theologie im Tübinger Stift. Eine neue Quelle für die Studienzeit Hegels», *Hegel-Studien* 5 (1969), σ. 47-81· Wolfgang Bialas, *Von der Theologie der Befreiung zur Philosophie der Freiheit, Hegel und die Religion*, Universitätsverlag Freiburg: Φράμπουργκ Ελβετίας 1993· Γιώργος Σαγκριώτης, «Το ωραίο είναι υψηλό – το υψηλό είναι ωραίο», επίμετρο στο: Έγγελος,

επιρροές αποτυπώνονται στα κείμενα του Χέγκελ δημιουργώντας τις συνθήκες για πολλαπλές προσεγγίσεις και ερμηνείες. Εντούτοις, πάρα τις επιδράσεις που δέχτηκε από πολλές και μερικές φορές αντιθετικές φιλοσοφικές κατευθύνσεις, ο Χέγκελ απέχει πολύ από το να είναι εκλεκτικιστής. Αντιθέτως, χάραξε τον δικό του φιλοσοφικό δρόμο, δημιουργώντας έτσι μια νέα εποχή στη φιλοσοφία.

Η μακρά σειρά από εργασίες σχετικά με την ιστορική διερεύνηση των θεωρητικών καταβολών και της ανάπτυξης των εγελιανών ιδεών –την οποία, όπως παρατηρεί ο Ντίτερ Χένριχ (Dieter Henrich), πυροδότησε ο Βίλχελμ Ντιλτάι (Wilhelm Dilthey) με το έργο του για τη ζωή του Χέγκελ⁶, παρά την ώθηση που έδωσε στη σχετική έρευνα, δεν ήταν αρκετή για να αποκρυπτογραφηθεί το «μυστικό» τους. Όπως σημειώνει ο Χένριχ, απέχουμε ακόμα πολύ από την αποκρυπτογράφηση αυτού του μυστικού.⁷ Επομένως, το ερώτημα που οδήγησε στις διαφορετικές ερμηνείες παραμένει: Ποιο είναι το σημείο εκκίνησης των φιλοσοφικών αναζητήσεων του Χέγκελ; Υπό ποιο πρίσμα κατάφερε να συνθέσει όλες αυτές τις επιρροές δημιουργώντας στη συνέχεια ένα συνεκτικό φιλοσοφικό σύστημα;

Αυτά τα ερωτήματα που εύλογα εγείρονται μπορούν, παρόλα αυτά, να μας παραπλανήσουν κατά την αναζήτηση των βαθύτερων θεμελίων του εγελιανού συστήματος, αφού ενόψει αυτών των ερωτημάτων λησμονούμε πολύ συχνά τις ίδιες τις ρητές διατυπώσεις του Χέγκελ σε σχέση με τον τρόπο που αντιλαμβανόταν τη φιλοσοφία εν γένει. Δεν είναι ως εκ τούτου ασυνήθιστο οι ερευνητές να ξεκινούν να διερευνούν με ποιους συνομιλεί ο Χέγκελ, σε ποιους απαντά και ποιες είναι οι θεωρητικές του αναφορές, και να καταλήγουν να εξαντλούν τις φιλοσοφικές του απόψεις στις επιρροές

Το πνεύμα του Χριστιανισμού, πρόλ., μτφρ., σχόλια, επίμετρο Γ. Σαγκριώτης, Εκδόσεις Εστία: Αθήνα 2013.

6. Wilhelm Dilthey, «Die Jugendgeschichte Hegels», στο: *Gesammelte Werke*, τόμ. IV, επιμ. H. Nohl, Verlag von B.G. Teubner: Λειψία/Βερολίνο 1921, σ. 5-187.

7. Πρβλ. Henrich, *Hegel im Kontext*, ό.π., σ. 41.

που διακρίνουν στο έργο του. Το πρόβλημα αυτό εντείνεται όταν το αντικείμενο που διερευνάται δεν αφορά στενά τη συστηματική εξέλιξη της εγγελιανής φιλοσοφίας ή ακόμα την ερμηνεία εννοιών που εμφανίζονται μόνο στο πλαίσιο της, αλλά αναφέρεται σε θέματα και έννοιες που έχουν παίξει σημαντικό ρόλο στην εξέλιξη της φιλοσοφίας εν γένει και έχουν πολλάκις επαναπροσδιοριστεί ανάλογα με το φιλοσοφικό πλαίσιο στο οποίο εμφανίζονταν κάθε φορά. Τέτοια είναι η έννοια της διαλεκτικής, η οποία θα αποτελέσει το αντικείμενο της έρευνάς μας στη συνέχεια.

Η πρώτη ολοκληρωμένη προσπάθεια να προσδιοριστεί η διαλεκτική ως επιστήμη είναι εκείνη του Πλάτωνα, ο οποίος στο ώριμο κυρίως έργο του συνδέει τη διαλεκτική με τη διαδικασία λογικού ελέγχου των εννοιών και κρίσεων, που έχει ως στόχο τη γνώση της αλήθειας του όντος.⁸ Η διαδικασία αυτή δεν στηρίζεται σε τυπολογικούς κανόνες, βάσει των οποίων μπορούμε να αποφασίσουμε για την ορθότητα ή μη μιας κρίσης, αλλά στην αντιπαράθεση αντίθετων απόψεων, μέσα από τον έλεγχο των οποίων επιχειρείται η προσέγγιση της αληθινής γνώσης. Μεταβολή στην αντίληψη για τη διαλεκτική ως επιστήμη επέρχεται με τον Αριστοτέλη, ο οποίος αποδεσμεύει τη διαλεκτική από τον αυστηρό λογικό έλεγχο που στόχο έχει την απόδειξη της αλήθειας και τη μετατρέπει σε μέθοδο, «μέσω της οποίας μπορούμε να κατασκευάζουμε συλλογισμούς από αποδεκτές προκείμενες σχετικά με κάθε δεδομένο πρόβλημα»⁹. Στον Αριστοτέλη η διαλεκτική μετατρέπεται έτσι σε τέχνη που αναφέρεται σε συλλογισμούς, για την ορθότητα των οποίων δεν μπορούμε να αποφασίσουμε στηριζόμενοι μόνο σε καθαρά λογικούς κανόνες, αλλά χρειάζεται να ανατρέξουμε σε αυτά που

8. Πρβλ. *Παρμενίδης*, 135d-e· *Σοφιστής*, 253d· *Φίληβος*, 58a. Παραπέμπω στη στερεότυπη έκδοση των πλατωνικών κειμένων (*Platonis Opera*, Oxford Classical Texts). Για τα παραθέματα στα νέα ελληνικά χρησιμοποιώ τις μεταφράσεις που αναφέρονται στη βιβλιογραφία.

9. Αριστοτέλης, *Τοπικά*, I, 1, 100a (Aristotle, *Topics*, μτφρ. R. Smith, Oxford University Press: Οξφόρδη/Νέα Υόρκη 2003).

θεωρούνται κοινώς αποδεκτά (ένδοξα). Η χαλάρωση του δεσμού ανάμεσα στη διαλεκτική και στην αυστηρή λογική απόδειξη όχι μόνο διατηρήθηκε στους αιώνες που ακολούθησαν, αλλά οδήγησε στον πλήρη διαχωρισμό του αναλυτικού και του διαλεκτικού λόγου. Έτσι, η διαλεκτική συνδέεται πολύ περισσότερο με τη ρητορική τέχνη παρά με την αποδεικτική μέθοδο.

Αυτή η πορεία εξέλιξης της έννοιας της διαλεκτικής ανακόπτεται από τον Καντ, ο οποίος εντάσσει τη διαλεκτική στην υπερβατολογική θεώρησή του για τη σχέση της γνώσης και της αλήθειας. Στην καντιανή φιλοσοφία η διαλεκτική δεν αφορά πλέον τον *aposteriori* έλεγχο της ορθότητας των γνωμών μας, αλλά επανασυνδέεται με το ερώτημα για τη θεμελίωση της γνώσης εν γένει. Για τον Καντ, η διαλεκτική μετατρέπεται έτσι στη μέθοδο μέσω της οποίας αποκαλύπτονται οι αντιφάσεις όπου εμπλέκεται ο λόγος εξαιτίας της σύνθετης δομής του.¹⁰ Αυτή η στροφή στον προσδιορισμό της έννοιας της διαλεκτικής, την οποία επιτελεί ο Καντ, έχει τεράστια σημασία, εφόσον συντελεί στη μεταβολή της σχέσης ανάμεσα στο γνωστικό υποκείμενο και το αντικείμενο της γνώσης του. Η αλλαγή στη σύλληψη της γνωστικής διαδικασίας, που προετοιμάζεται από τον Καντ και γίνεται ιδιαίτερα αισθητή στους εκπροσώπους του γερμανικού ιδεαλισμού, στους οποίους συγκαταλέγεται και ο Χέγκελ, οφείλεται στην επανεκτίμηση της έννοιας της αντίφασης, που δεν αποκλείεται πλέον από τον λόγο. Η διαλεκτική μετατρέπεται έτσι σε «λογική των αντιφάσεων». Ο Φίχτε είναι ο πρώτος που ανάγει τη λογική της αντίφασης σε κινητήριο μοχλό της φιλοσοφικής του θεώρησης, καθώς μετατρέπει το Εγώ της υπερβατολογικής φιλοσοφίας σε ένα Εγώ που τίθεται ως το άλλως-είναι του εαυτού του, δηλαδή ως μη Εγώ.¹¹

10. Πρβλ. Immanuel Kant, *Kritik der reinen Vernunft*, στο: *Gesammelte Schriften*, επιμ. Preußische Akademie der Wissenschaften (A: τόμ. IV, B: τόμ. III), Akademie Verlag: Βερολίνο 1902 κ.ε., A 61-62, B 86.

11. Πρβλ. Johann Gottlieb Fichte, *Grundlage der gesamten Wissenschaftslehre als Handschrift für seine Zuhörer*, στο: *Fichtes Werke*

Η μεγάλη στροφή όμως στην καθιέρωση της αντίφασης ως αποδεικτικής μεθόδου που οδηγεί στην αλήθεια γίνεται με τον Χέγκελ. Η ριζική αλλαγή που επέρχεται με τη φιλοσοφία του σε σχέση με τον Καντ και τον Φίχτε είναι ότι στον Χέγκελ η διαλεκτική δεν συνδέεται μόνο με τη γνωστική διαδικασία, αλλά επιπρόσθετα μέσω της διαλεκτικής αναζητείται το αντικειμενικό θεμέλιο της γνώσης εν γένει. Έτσι, ενώ στον Καντ η διαλεκτική σηματοδοτεί το όριο των γνωστικών μας ικανοτήτων και στον Φίχτε μας παρέχει τους νόμους για την παραγωγή του αντικειμένου από το υποκείμενο, στον Χέγκελ η διαλεκτική μετατρέπεται σε αναζήτηση του αντικειμενικού θεμέλιου της γνώσης, νομιμοποιώντας έτσι εκ νέου την αξίωση για τη σύμπτωση γνώσης και αλήθειας.¹²

Όλη η προσπάθεια του Χέγκελ θα μπορούσε επομένως να ερμηνευτεί ως αναζήτηση της απόλυτης γνώσης με έλλογα μέσα. Ο Χέγκελ γνωρίζει πολύ καλά ότι το αίτημα για την απόλυτη γνώση δεν μπορεί να ικανοποιηθεί με τα μέσα που του παρέχει η σύγχρονη του φιλοσοφία, καθώς αυτή απογυμνώνει τη σκέψη από κάθε περιεχόμενο, μετατρέποντάς την σε ένα σύνολο αμετάβλητων, αφηρημένων και αποκομμένων από το πραγματικό προσδιορισμών. Ο Χέγκελ θέτει ως σκοπό του τη γεφύρωση αυτού του χάσματος ανάμεσα στο ενικό και το καθολικό, το πραγματικό και το νοητό – χάσματος το οποίο έχει εδραιωθεί από τη φιλοσοφία της υποκειμενικότητας.¹³ Η στροφή του Χέγκελ στην αρχαία φιλοσοφία θα πρέπει να ερμηνευτεί υπό αυτό ακριβώς το φως, δηλαδή ως μια προσπάθεια να ολοκληρωθεί το εγχείρημα επαναπροσδιο-

(1834-1846), επιμ. I. H. Fichte, τόμ. I, De Gruyter: Βερολίνο 1971, σ. 97, 104, 110.

12. Πρβλ. Hegel, Georg Wilhelm Friedrich, *Wissenschaft der Logik. Das Sein* (1812), στο: *Gesammelte Werke*, επιμ. Rheinisch-Westfälische Akademie der Wissenschaften, τόμ. 11, Meiner Verlag: Αμβούργο 1968 κ.ε., σ. 25-26.

13. Βλ. Hans-Georg Gadamer, «Hegel und die antike Dialektik» (1961), στον ίδιο, *Neuere Philosophie I. Hegel, Husserl, Heidegger*, στο: *Gesammelte Werke*, τόμ. 3, J.C.B. Mohr: Τύμπινγκεν 1987, σ. 3-7.

ρισμού της διαλεκτικής, το οποίο είχε ήδη ξεκινήσει με τη νεότερη φιλοσοφία της υποκειμενικότητας.

Σε όσα ακολουθούν θα εξετάσουμε πτυχές της σχέσης της πλατωνικής με την εγελιανή διαλεκτική, αναζητώντας κυρίως στα κείμενα της περιόδου της Ιένας τις ενδείξεις εκείνες που θα μας βοηθήσουν να ξεδιαλύνουμε κατά το δυνατό τον τρόπο με τον οποίο ο Χέγκελ προσλαμβάνει και αξιοποιεί την πλατωνική διαλεκτική. Μέσα από αυτήν τη διερεύνηση φωτίζεται επίσης το ίδιο το εγχείρημα του Χέγκελ σχετικά με την αναζήτηση της απόλυτης γνώσης. Οδηγός της ανάλυσής μας θα είναι οι διατυπώσεις του ίδιου του Χέγκελ για την πλατωνική διαλεκτική.

Πιο αναλυτικά, το δεύτερο κεφάλαιο κινείται γύρω από δύο άξονες: Ο πρώτος αφορά στο πώς ο ίδιος ο Χέγκελ αντιλαμβάνεται την έννοια της μεθόδου ως ριζικής αμφιβολίας, η οποία μπορεί να οδηγήσει τη φιλοσοφία πέρα από τον δογματισμό και την αφηρημένη μορφή του σκεπτικισμού. Ο δεύτερος άξονας σχετίζεται με την ανίχνευση στοιχείων που οδηγούν στη γένεση της διαλεκτικής στο νεανικό έργο του Χέγκελ, όπου είναι ακόμα εμφανείς οι επιδράσεις του Χαϊλντερλιν. Βασικά κείμενα αναφοράς είναι εδώ «Το πνεύμα του Χριστιανισμού και το πεπρωμένο του» (1798-1800) και η *Φαινομενολογία του πνεύματος*.

Στο τρίτο κεφάλαιο εξετάζω πιο ειδικά τις έννοιες του θεωρησιακού και του ανακλαστικού στοχασμού (*Spekulation, Reflexion*), όπως αυτές προσδιορίζονται στα κριτικά γραπτά της Ιένας. Προκειμένου να φωτίσω τις έννοιες αυτές αξιοποιώ την κριτική του Χέγκελ στις καντιανές αντινομίες, τις οποίες συσχετίζω με την αρχή της ισοσθένειας. Στη συνέχεια επανέρχομαι στο ζήτημα του σκεπτικισμού και της σχέσης του με την «αληθινή φιλοσοφία», όπως αυτή αναπτύσσεται στο άρθρο του Χέγκελ για τη «Σχέση του σκεπτικισμού με τη φιλοσοφία» (1802). Τέλος, συνδέω το άρθρο αυτό με διατυπώσεις του Χέγκελ στην εισαγωγή της *Φαινομενολογίας*, με τρόπο ώστε να διευκρινιστεί περαιτέρω η έννοια της αληθινής φιλοσοφίας.

Στο τέταρτο κεφάλαιο καταπιάνομαι ειδικότερα με την άποψη

του Χέγκελ για την αρχαία διαλεκτική, όπως αυτή πραγματώνεται στις φιλοσοφίες του Παρμενίδη, του Ζήνωνα και, κυρίως, του Πλάτωνα. Στο κεφάλαιο αυτό τονίζεται ιδιαίτερα η έμφαση που δίνει ο Χέγκελ στον πλατωνικό *Παρμενίδη* ως υπόδειγμα σκεπτικιστικής μεθόδου.

Αντικείμενο του πέμπτου κεφαλαίου αποτελούν οι τρεις διάλογοι της ώριμης περιόδου του Πλάτωνα στους οποίους αναφέρεται κριτικά ο Χέγκελ στις *Παραδόσεις για την ιστορία της φιλοσοφίας*: ο *Παρμενίδης*, ο *Σοφιστής* και ο *Φίληβος*. Στο κεφάλαιο αυτό αναλύεται μεγάλο μέρος των διαλόγων, όπου ο Πλάτωνας εκθέτει τις απόψεις του για την επιστήμη της διαλεκτικής και τη μέθοδο, ώστε να τεθούν οι βάσεις για μια αποτίμηση της κριτικής του Χέγκελ στην πλατωνική έννοια της διαλεκτικής.

Στο έκτο κεφάλαιο αναλαμβάνω ακριβώς αυτή την αποτίμηση: Σε ένα πρώτο βήμα παρουσιάζω τη λεγόμενη παρερμηνεία στίχων του *Σοφιστή* από τον Χέγκελ και τις συνέπειες αυτής της παρερμηνείας. Στη συνέχεια εκθέτω τις δυσκολίες συστηματοποίησης της διαλεκτικής μεθόδου στον Πλάτωνα, τις οποίες ο Χέγκελ συνδέει με τη διαλογική μορφή των έργων του. Συγχρόνως αναδεικνύω την αμφισημία της εγελιανής προσέγγισης της πλατωνικής διαλεκτικής: Παρά την όποια κριτική του στην «ανολοκλήρωτη» μορφή της, ο Χέγκελ της αποδίδει έναν βαθύτερο θεωρησιακό χαρακτήρα. Η διάκριση μεταξύ αφενός της συστηματικής ανάπτυξης της διαλεκτικής μέχρι το επίπεδο του θεωρησιακού στοχασμού και αφετέρου της προσδιορισμένης άρνησης ως του μεθοδολογικού εργαλείου της μπορεί να επιλύσει την αμφισημία της τοποθέτησης του Χέγκελ.

Τέλος, στον επίλογο αξιοποιώ αυτήν τη διάκριση προκειμένου να δώσω μια νέα ερμηνευτική διάσταση στη διαλεκτική της συνείδησης, την οποία ο Χέγκελ εκθέτει στη *Φαινομενολογία του πνεύματος*.